

ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ВМІНЬ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ПРОБЛЕМНИХ СИТУАЦІЙ

В. М. ГАПОНОВА
М. Г. КАРПУШИНА

Сучасні зміни у суспільстві змушують освітян до постійного пошуку нової концепції освіти, орієнтованої на підготовку кваліфікованого та конкурентоздатного фахівця. Однією зі складових цієї підготовки є здатність вирішувати професійні проблеми, приймати рішення в нестандартних ситуаціях, поповнювати недолік професійних знань, необхідних для компетентного розв'язання проблемних ситуацій. А репродуктивне навчання, яке фактично переважає у ВНЗ не дозволяє курсантам самостійно розв'язувати проблеми, виконувати практичні завдання, розвивати критичне та творче винахідливе мислення. Тому питання формування вмінь розв'язувати проблемні ситуації є актуальним не лише для розвитку активності пізнавальної діяльності, практичного спрямування теоретичних знань та «виховання» думки, але й для розвитку особистості курсанта, його творчого потенціалу та формування цілісності професійної підготовки.

Питанням упровадження та ефективного застосування технології проблемного навчання (далі - ПН) присвячено чимало досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Так психологічний аспект цієї проблеми вивчали С. Рубінштейн, К. Альбуханова-Славська, О. Матюшкін, А. Понукалін, О. Леонтьєв, І. Зімняя, А. Брушлинський; педагогічний аспект – Ю. Пассов, В. Скалкін, Е. Шубін, М. Махмутов, Т. Кудрявцев, Ю. Бабанський, М. Скаткін, Н. Нікандров, І. Лернер, А. Алексюк, Дж. Дьюї, В. Оконь, М. Баден, К. Вілкі, Г. Беркель, Г. Шмідт, У. Реверс, М. Темперлей та ін. Проблема формування вмінь також була у центрі досліджень багатьох науковців, зокрема Б. Ломова, К. Платонова, В. Ягупова, В. Крутецького, А. Алексюка, М. Ярмаченко та ін. Однак, численні дослідження у цій галузі все ж недостатньо висвітлюють специфічну сферу формування вмінь розв'язувати проблемні ситуації (далі – ПС) у професійній діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Мета статті – показати механізм розвитку вмінь розв'язувати ПС та обґрунтувати модель, за якою інформація, рухаючись через пошукові дії, трансформується у знання, застосування яких формує вміння, що дають можливість вирішити проблему.

ПН – це діяльність, що моделює процес мислення і має пошуковий характер, навчання за допомогою постановки проблемних завдань, створення й вирішення ПС; це – організація процесу навчання, сутність якого полягає в утворенні в навчальному процесі ПС, вирішенні та вирішенні курсантами/студентами проблем. Завдяки пошуковому характеру ПН формує особливий стиль розумової діяльності, підвищується дослідницька активність і самостійність курсантів/студентів, вони вчать мислити логічно, науково, творчо. Адже справжній учитель, на думку А. Дістервега, вчить знаходити істину, тоді як поганий її підносить. Те, що людина не набула шляхом своєї самостійності, – не її. Крім того, факт суб'єктивного «відкриття» істини та сам процес її пошуків викликає в курсантів/студентів глибокі інтелектуальні почуття, у тому числі почуття задоволеності й упевненості у своїх можливостях і силах. А емоційно забарвлене, «пережите» знання має більше шансів закріпитися надовго у свідомості, ніж отримане в готовому вигляді [9, с. 33] та стати основою для формування вмінь.

Отже, вміння відображається у здатності усвідомлено застосовувати набуті знання та досвід на практиці, тобто знання і вміння є невіддільними та функціонально взаємозалежними частинами будь-якої цілеспрямованої дії. Вміння є там, де знання певної справи поєднуються з управлістю у виконанні дій, з яких складається певна діяльність. І єдиний шлях, що веде до знання – це діяльність, – з цим твердженням Б. Шоу ми не можемо не погодитися.

Зважаючи на те, що діяльність – це активна взаємодія людини із середовищем або ПС, в якій вона досягає свідомо поставленої мети (об'єктивного результату, передбачуваного явища або розв'язання проблеми), що виникла в результаті появи у неї певної потреби, то можна вважати, що регуляторами діяльності є її загальна мета (як уявний результат діяльності), мотиви (як спонукання) та окремі дії, тобто навички та вміння (способи досягнення спільної мети). Отже, дія – це реалізаційний компонент діяльності, спрямований на виконання певного завдання. У нашому дослідженні таким завданням є формування вмінь розв'язувати ПС, яка має об'єктивно-суб'єктивний характер, бо, перше, ПС виникає «в процесі виконання практичної ... або теоретичної дії за умови невідповідності

потрібного й відомого знання, способу або дії» [9, с. 54], а по-друге – ПС є «специфічним видом взаємодії суб'єкта та об'єкта...характеризує певний стан суб'єкта, що виникає в процесі виконання такого завдання, яке вимагає відкриття (засвоєння) нових знань про предмет, спосіб або умови виконання завдання» [9, с. 34].

Отже, ПС виникає в структурі цілеспрямованої діяльності як ситуація раптового й неочікуваного виникнення перешкоди на шляху до досягнення мети. Об'єктивними характеристиками ПС О. Матюшкін і А. Понукалін вважають мету, засоби досягнення, програму дій (внутрішніх і зовнішніх). Вони виступають відомими умовами, заданими до моменту виникнення перешкоди, яка виступає у вигляді протиріччя, що об'єктивно склалося між необхідністю досягнення мети й відсутністю у відповідний момент можливості її досягнення. Вихідний стан суб'єкта за цих умов характеризується цілеспрямованою активністю й намаганням досягти мети. В результаті усвідомлення перешкоди, екстремальності умов і невизначеності шляху до досягнення мети відбувається перетворення якостей суб'єктивних переживань – виникає невпевненість як наслідок суб'єктивної невизначеності в успіху. Суб'єктивні умови ПС й зміст протиріччя створюють конфлікт і, як наслідок, психологічну напругу. З моменту розуміння того, що вирішення завдання наявними знаннями та засобами є неможливим, тобто людина не знає, як це зробити, починається особистісна ПС. Внаслідок неможливості виконання певного завдання відомими способами та засобами виникає пізнавальна або особистісна проблема.

Таким чином, ПС створює стан утруднення, спантеличення, безвихідності, психологічного дискомфорту, що й спонукає шукати вихід зі стану невизначеності, дефіциту інформації, викликає активну розумову діяльність суб'єкта, спрямовану на подолання утруднення, тобто на здобування нових знань, умінь, навичок, «втягує» в самостійне пізнання елементів нової теми. А. Ейнштейн стверджував, що в середині будь-якого утруднення або проблеми міститься можливість. І ця можливість, на нашу думку, полягає у подоланні пізнавальної трудності шляхом використання набутих раніше знань та навичок, активному пошуку нових знань і розвитку нових вмінь.

Аналіз поняття «розвиток» доводить, що це дії, внаслідок яких відбувається зміна якості чогось, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого. Більше того, дію можна вважати фактором розвитку будь-якого феномена, і вміння не є винятком.

Дія у психології розглядається як одиниця діяльності і складається з окремих робочих операцій. Операція – це спосіб виконання дії, зумовлений ситуацією. Є дві стадії володіння робочими операціями. У психологічній літературі їх називають уміннями і навичками. Вміння – це проміжний етап оволодіння новим способом дії, який базується на якомусь правилі (знанні) та відповідному правильному використанню цього знання у процесі вирішення певного класу завдань, але ще не досягло рівня навички [2, с. 508].

На рівні вмінь набутий спосіб дії регулюється знаннями. За умови подальшого тренування, що передбачає розв'язання завдань у нових умовах, досягається перетворення вміння у навичку, одночасно відбувається зміна регуляційної орієнтувальної основи дії, а сама дія виконується правильно без безпосереднього співвіднесення з правилами (знаннями). Процес його виконання здійснюється у формі автоматизованого (неусвідомленого) психічного регулювання, а звернення до знань виникає тільки у випадках утруднень. Характерною особливістю вміння є те, що ці операції свідомо контролювані, тоді як навички, сформовані шляхом багаторазового повторення до досконалості, не контролюються свідомістю людини.

Існує безліч визначень поняття «вміння», що свідчить про відсутність одностайного його розуміння.

У психологічному словнику зазначається, що «це засвоєний суб'єктом спосіб виконання дії, який забезпечується сукупністю набутих знань та навичок; здатність виконувати якусь дію за певними правилами і формується шляхом вправ». Крім того, «сформоване вміння може стати властивістю особистості й умовою набуття нових знань, умінь і навичок, тобто показником інтелектуального розвитку особистості» [2].

Український педагогічний словник визначає вміння як здатність належно виконувати певні дії, засновані на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок. Утворення вмінь є складним процесом аналітико-синтетичної діяльності кори великих півкуль головного мозку, в ході якого створюються й закріплюються асоціації між завданням, необхідними для його виконання знаннями та застосуванням знань на практиці [3, с. 329].

Уміння також трактують як:

«здатність людини свідомо виконувати певну дію на основі знань і навичок та інтелектуальну діяльність, яка завжди пов'язана із застосуванням знань, тому вміння часто називають знанням у дії» [8, с. 142];

здатність людини продуктивно виконувати роботу щодо перетворення предмета в новий продукт за умови, які постійно змінюються [6];

реальні операції, що входять до складу реальних предметних дій, або «операції інтелектуальної властивості», що містять комплекс найскладніших психологічних процесів [15];

утворення, до структури якого входять раніше отримані знання, навички, досвід та творче мислення, яке покладається в основу творчої діяльності і є результатом педагогічної роботи [11];

неавтоматизовані утворення, в основі яких є творчі дії, що відображають готовність людини до прийняття рішень і їх реалізації [4].

Сутність викладеного дає підстави твердити, що вміння – це операції, що входять до складу дій, виконання яких вимагає застосування раніше набутих знань, навичок, досвіду, забезпечує готовність продуктивного виконання роботи й дає можливість для створення нового продукту у ситуаціях, які постійно змінюються.

Перейдемо до аналізу поняття «дослідницькі вміння», які, на нашу думку, є обов'язковими у розв'язанні ПС і, без сумнівів, відображають характер ПН. У результаті ретельного аналізу ми виявили, що «дослідницьке вміння» – це:

складне психічне утворення, синтез інтелектуальних та практичних умінь, що застосовуються для розв'язання навчально–дослідницьких завдань і виникають у результаті управління психічним розвитком учнів [10, с. 105];

здатність самостійних спостережень, дослідів, які набуваються в процесі вирішення дослідницьких завдань;

уміння використовувати той чи інший метод дослідження для розв'язання певної проблеми або дослідницького завдання [14];

новий «сплав» знань, навичок, цілеспрямованих і творчих можливостей [7, с. 16];

система інтелектуальних і практичних умінь навчальної праці, які необхідні для самостійного виконання дослідження або певної його частини [5, с. 123];

«...уміння застосовувати певні прийоми наукового методу пізнання в умовах вирішення навчальної проблеми у процесі виконання навчально–дослідницького завдання» [1, с. 107];

вміння робити порівняння, аналіз, синтез, проводити виділення суттєвих ознак, а також узагальнення та висновки [1, с. 107].

Існує також думка, що дослідницьке вміння – це вміння спланувати і здійснити науковий пошук, відібрати наукові методи та вміло їх застосувати в організації й виконанні дослідницько-експериментальної роботи.

Узагальнюючи сказане, є всі підстави стверджувати, що дослідницьке вміння – це синтез умінь, які виникають у результаті управління психічним розвитком курсантів/студентів та залучення до пошуку розв'язання і вирішення проблем й передбачають застосування таких «операцій» як аналіз, порівняння, сортування, синтез та евристичних методів пізнання. А зважаючи на те, що евристика – це «абстрактно-аналітична наука, що вивчає один із структурних рівнів організації творчої діяльності та її продуктів [12, с. 224], ми переконані, що ці методи використовуються в процесі створення нового і розвивають продуктивне та творче мислення (евристичну діяльність). Зі сказаного виходить, що дослідницьке вміння, передбачаючи відкриття нового, розвиває творче мислення, а мислення бере свій початок у ситуації.

Всі ці дані свідчать про те, що поняття «вміння» і «дослідницьке вміння» багатогранні, і всі їх дослідники лише доповнюють одне одного, розглядаючи ці поняття з різних кутів зору, додаючи їм повноти, багатоаспектності й чіткості розуміння. Разом з тим ми дійшли висновку, що поняття будь-якого «вміння» найчастіше:

використовується в діяльнісному значенні, тобто пов'язується з виконанням тієї чи іншої діяльності;

є способом виконання дії, який зумовлений ситуацією;

включає екстеріоризацію – втілення знань у фізичну або розумову дію [4] шляхом перетворення ряду внутрішніх структур, складених на основі інтеріоризації;

передбачає відкриття або створення нового продукту;

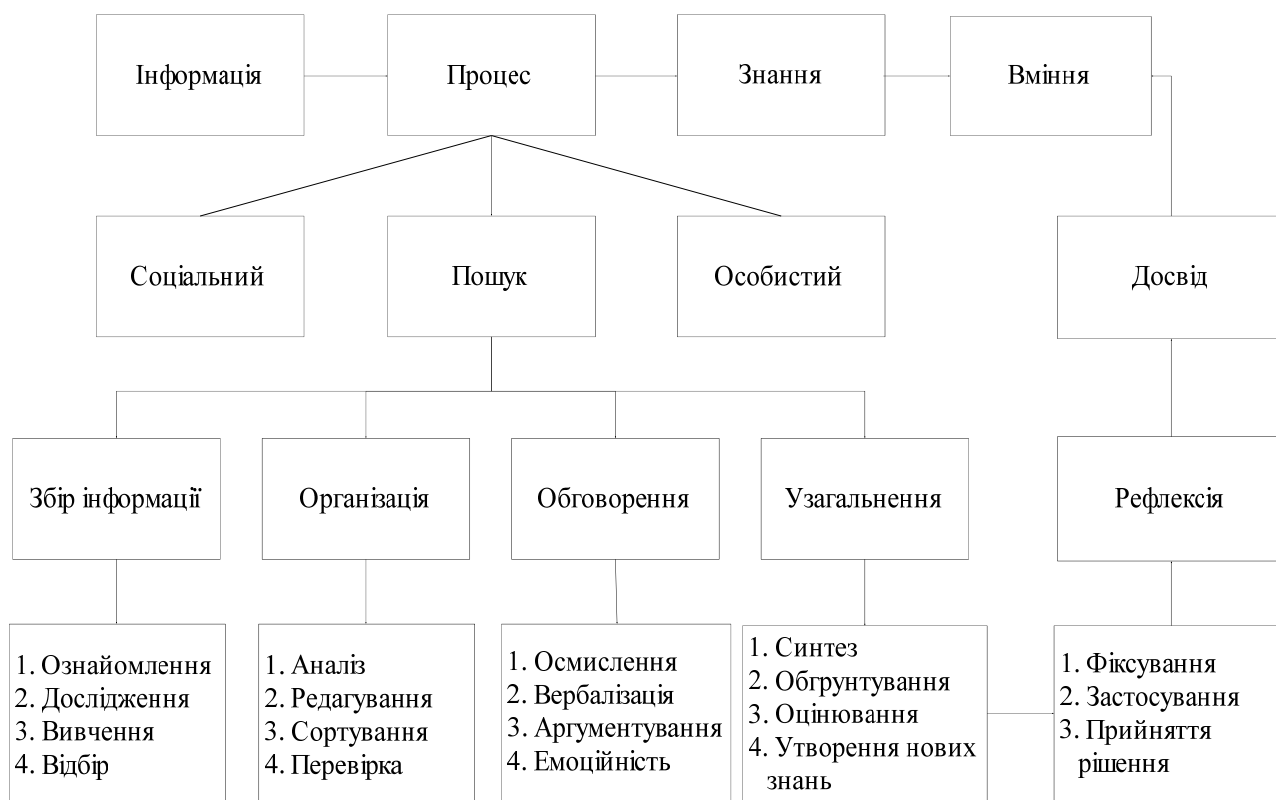
залучає уявлення, знання, навички концентрації, розподілу і переключення уваги, навички сприйняття, мислення, самоконтролю і регулювання діяльності [6];

закріплює асоціації між завданням, знаннями, необхідними для його виконання, й застосуванням знань на практиці;

розрізняють як первинні вміння, близькі до навичок, тобто такі, що піддаються автоматизації дій, і вторинні вміння. Вторинними вміннями називають такі дії, які принципово не можуть бути автоматизовані, тому що не мають однозначного правила в своїй основі і передбачають елементи творчості [13, с. 123]. Вторинні вміння вважають складними вміннями, які мають комплексну структуру і формуються на основі й шляхом комбінування знань та простіших умінь і навичок, що дозволяє творчо їх застосовувати у розв'язанні ПС.

Така ретельна аналітична робота допомогла нам, враховуючи основні принципи ПН та багатогранність і комплексність умінь, змоделювати процес розвитку вмінь, розв'язувати ПС, який демонструє наше бачення цієї діяльності у ланцюгу: інформація – знання – вміння.

На нашу думку, ця схема (рис. 1) відображає структуру діяльності, за якою інформація, яка обробляється шляхом певних дій, набуває статусу нового продукту, і ті трансформуються у знання, які завдяки їх використанню у практичній діяльності, рухаючись через низку «операцій» до розв'язання ПС та прийняття рішення, поповнюють «скриньку» досвіду і набувають ще новішого статусу – вмінь. Зважаючи на складність цього утворення, таку поетапність ми вважаємо раціональною та обґрунтованою, так як вона не суперечить структурі діяльності, більше того, включає всі її складові елементи.

Рис.1. Механізм розвитку вмінь розв'язувати ПС

Як будь-яка організаційна схема, дана схематична організація вмінь не може описати зміст усіх умінь у повному обсязі, необхідних для розв'язання ПС, але окреслює зміст базових умінь та демонструє їх комплексну структуру.

Дії та «операції», через які «проходить інформація», трансформуються у знання, а пізніше у вміння шляхом «проживання» знань через комплексну систему вправ та завдань. Багаторазове повторення цього алгоритму з різним контекстом ситуацій дозволяє автоматизувати вміння, підвищувати впевненість у здатності курсантів/студентів розв'язувати ПС, зберегти як інтерес до майбутньої професійної діяльності, так і стимулювати формування вмінь розв'язувати ПС.

Формування вмінь розв'язувати ПС доцільно здійснювати поетапно, використовуючи різні форми роботи (фронтальні, групові, парні, індивідуальні), використовувати комунікативно спрямовані, інтерактивні методи, інноваційні технології з метою подальшого розвитку творчої уяви, інтелектуальної інтуїції та пізнавальної активності. Ці аспекти є предметом нашого подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Андреев В. И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В. И. Андреев . – М. : Высшая школа, 1981. – С. 240.
2. Большой психологический словарь / [Сост. Мещеряков Б., Зинченко В.]. – Олма-пресс, 2004. – 639 с.
3. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – С. 366.
4. Дидактика современной школы / [Под ред. В. А. Онищука]. – К. : Радянська Школа, 1987. – С. 246.
5. Иодко А. Г. Формирование у учащихся умений исследовательской деятельности в процессе обучения / Иодко А. Г. – Москва, 1983. – С. 183.
6. Козаков В. А. Самостоятельная работа студентов и ее информационно-методическое обеспечение / В. А. Козаков. – К. : Вища школа, 1990. – С. 248.
7. Кузьмина Н. В. Методы системного педагогического исследования. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – С. 162.
8. Кузьмінський А. І. Педагогіка : підруч. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – [2-е вид. перероб. і доп.]. – К. : Знання-Прес, 2004. – С. 445.
9. Матюшин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А. М. Матюшин. – М. : Директ-Медиа, 2008. – С. 392.
10. Недодатко Н. Г. Формування рис творчої діяльності майбутніх спеціалістів у школах нового типу / Н. Г. Недодатко // Допрофесійна педагогічна підготовка учнівської молоді в контексті реалізації цільової комплексної програми «Вчитель» : Зб. наук.-прак. мат. Всеук. конф. – Кривий ріг, 1998. – С. 165.
11. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – С. 254.
12. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика / Я. А. Пономарев. – М. : Педагогика, 1976. – С. 280.
13. Фіцула М. М. Педагогіка : Навчальний посібник [для студентів вищих педагогічних закладів освіти] / М. М. Фіцула. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 528.
14. Хайретдинова З. А. Педагогические условия формирования исследовательских умений старшеклассников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук / З. А. Хайретдинова . – Казань, 1975. – С. 30.
15. Щукина Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся / Г. И. Щукина. – М. : Педагогика, 1988. – С. 203.